

5. Kognitivní lingvistika (1)

- 1) Kognitivní lingvistika – kognitivní gramatika (historické souvislosti, směry a koncepce) (Kleiber, 1990; Vaňková et al., 2005)
- 2) Sémantika prototypu a „referenční sémantika“ G. Kleibera (Kleiber, 1990; 1994; 1999).
- 3) Psycholingvistika – akvizice mateřského jazyka (Clark, 2003; Bloom, 2000).

Ad 1)

- Kognitivní lingvistika – *paradigma* (vs. strukturální paradigma): základem není představa jazyka jako struktury *sui generis*, ale pojetí jazyka jako sémiotického systému propojeného se systémem *kognitivním* (srov. např. Vaňková et al., 2005, s. 27).
- Základem lidské „kognitivity“ – *kategorizace* (konceptualizace): Kategorizace okolního světa spočívá v uchopení kontinua zkušenosti prostřednictvím zobecňující klasifikace.
  1. Je tato klasifikace závislá na objektivní realitě vnějšího světa, anebo na poznávacím (kognitivním) aparátu člověka?
  2. Není kategorizace závislá i na struktuře jazyka, jímž ji uskutečňujeme?
- Dvě roviny – tj. konceptualizace a jazyková strukturace – jsou v kognitivní lingvistice zajímavě (ale i „nebezpečně“) spojeny:
  1. Lakoff – Johnson, 1981, *Metafory, kterými žijeme* (čes. překlad 2002, Brno: Host). Základní zkušenostní kategorie (prostor aj.) zakládají „primární porozumění zkušenosti“. Ostatní kategorie (např. i čas) jsou konsituovány na základě kategorizace primární. Tato „sekundární“ konceptualizace je ale už jazykově zprostředkovaná – jazyk je „prosáknutý“ *metaforami*, které tento přenos dokládají (metafory *ontologické, orientační, strukturní*; např. *Inflace zaútočila* na základy naší ekonomiky; *Dnes se mi zvedla nálada*; *Napadl každou slabinu* v mé argumentaci atd. (Tento směr rozvíjí Vaňková et al. 2005; k úskalím tohoto prvního „propojení“ srov. Štichauer, P. *(Za)žitě metafory* (recenze: Lakoff-Johnson 1981/2002). Souvislosti 3/2003, s. 381-387.)
  2. Lakoff, 1987, *Women, Fire, and Dangerous Things*. Výše nastíněná koncepce – „zkušenostní realismus“ je založen v teorii prototypu. Zároveň je zdůrazněna provázanost konceptuálního s jazykovým: všechny výrazy jazyka odrážejí nějakou aktuální kategorizaci (např. předložky).

Ad 2)

Sémantika prototypu (G. Kleiber, 1990, *La sémantique du prototype*, Paris: PUF)

E. Rosch (1978): kategorizace - prototyp;

G. Lakoff (1987): „zkušenostní realismus“ - kategorizace se (přímočaře) promítá do jazykové organizace;

G. Kleiber (1990): „La théorie du prototype est une théorie de la catégorisation et, en tant que telle, n'est pas premièrement une théorie sémantique du mot.“ (s. 15)

Teorie prototypu - lexikální sémantika:

1. Teorie prototypu umožnila reintegraci typických a stereotypických vlastností (původně považované za „encyklopedické“);
2. Ukázala existenci vnitřní organizace kategorií, jejichž sémantický rozměr se projevuje v mnoha čistě jazykových jevech;

3. Poukázala na „interkategoriální“ hierarchii, která se různě promítá do lexikálních vztahů.

a) „standardní“ verze

b) „rozšířená“ verze

Ad a)

1. Prototyp je konkrétní „exemplář“, „representant“ dané kategorie, který je považován za „nejlepšího“ představitele kategorie. Srovnáním s tímto zástupcem dochází ke kategorizaci dalších věcí, jevů nebo osob (Kleiber, 1990, s. 47-48); shrnutí:

i. kategorie má prototypickou vnitřní organizaci (tj. někteří členové kategorie jsou „lepšími“ zástupci, někteří „horšími“);

ii. prototyp – „kognitivní obraz“ nejlepšího zástupce;

iii. hranice kategorií jsou tedy „volné“, „rozmazané“;

iv. o tom, zda něco spadá do dané kategorie, rozhoduje „globální“ srovnání s prototypem (co přesně je toto „globální“ srovnání?)

2. Vztah k sémantice – problematický (rozdíl v „mentální reprezentaci kategorie“ vs. „sémantické reprezentaci slova“:

a) ?? un oiseau, c'est un moineau vs. un oiseau, c'est (par exemple) un moineau...(srov. ostatní jazyky – stejný výsledek)

b) ?? le fruit, c'est une pomme vs. le fruit, c'est (par exemple) une pomme.

➤ Vztah mezi mentální reprezentací kategorie (U. Eco: „tipo cognitivo“ vs. „contenuto nucleare“; *Kant e l'ornitorinco*, 1997) a sémantickou reprezentací slova složitější:

1) mentální reprezentace kategorie = kognitivní obraz, „zkonstruovaná kognitivní entita“? (Rozdíl mezi „zvíře“ vs. „pes“; „ovoce“ vs. „jablko“ – jaký je kognitivní obraz nadřazených termínů?)

2) Sémantický „obraz“ = na rozdíl od „kognitivního typu“ (který je privátní) je sémantická reprezentace „inferenčně artikulována“ a je *veřejná* (srov. různé prototypy psů – vlčák? jezevčík? vs. význam slova „pes“ či „pták“:

a) ? Alík je pes, ale nemá ocas... vs. ??? Alík je pes, ale má ocas

b) ? Alík je pes, ale neštěká... vs. ??? Alík je pes, ale štěká

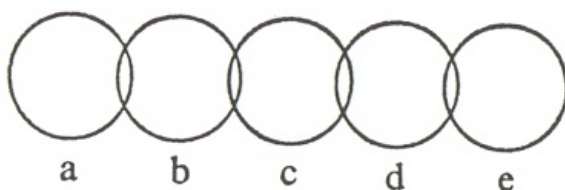
(Podobné testy pro „myš“, „slon“ atd.

➤ Od reprezentacionalistického pojetí k inferencialistickému: popis sémantiky spočívá v souboru vlastností (sémů); tyto vlastnosti ale nemusí být všechny nutně přítomny. Je potřeba opustit tuto první verzi teorie prototypu, ve které je „nejlepší zástupce“ entitou, na které kategorizace spočívá – cesta k „rozšířené verzi“ sémantiky prototypu (Kleiber, 1990, kap. IV)

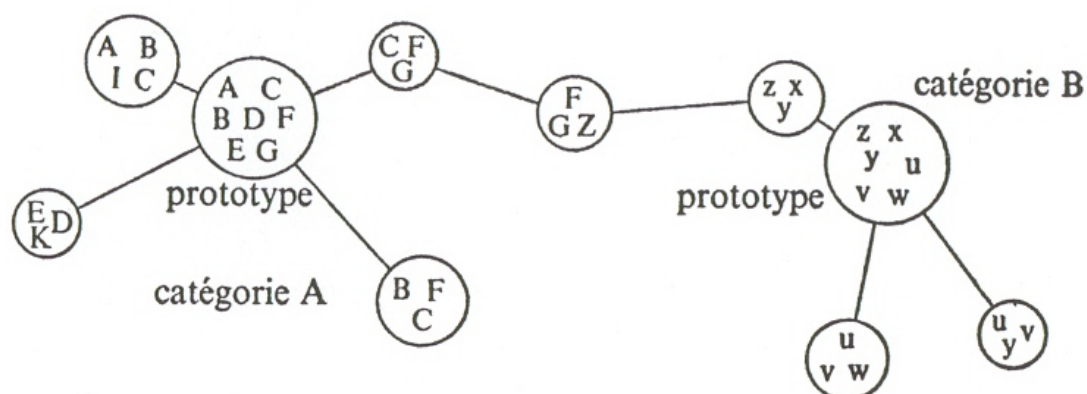
Ad b)

➤ Rozšířená verze staví na předpokladu kategorizace, která probíhá podle tzv. *rodových podobností* (family resemblances) (Wittgenstein, *Filosofická zkoumání*, § 66-67): v dané kategorii jsou prvky, které nutně nemusí sdílet všechny nějakou vlastnost, ale každý prvek sdílí s alespoň jedním dalším prvkem nějakou vlastnost podle těchto schémat (Kleiber, 1990, s. 160, 155):

1)

2)

- Tato rozšířená verze je pro sémantiku už zajímavější:
  1. Vede k pojetí, ve kterém už prototyp neodpovídá původní definici „nejlepšího zástupce“;
  2. Vede k „multikategoriální“ verzi („version *polysémique* du prototype“), která „...plutôt que d’expliquer pourquoi telle ou telle entité particulière appartient à telle ou telle catégorie, rend compte de ce qu’un même mot peut regrouper plusieurs sens différents, c’est-à-dire peut renvoyer à plusieurs types de référents ou de... catégories.“ (Kleiber, 1990, s. 155)
- Polysémie tak dostává nový teoretický rámeček. Primitivní příklad (cit. Kleiber, 1990, s. 162-163) – adjektivum „čerstvý“ (frais; příklad původně z holandského „vers“ - D. Geeraerts) (polysémií struktura na základě *rodových podobností*: A – AB – B – viz schéma č. 1)
  - i. čerstvý – *nový, nedávný* (A) (čerstvý absorbent, zpráva, informace, úraz)
  - ii. čerstvý – *dobrý, optimální* (B) (čerstvý vzduch, paměť, síla, lázeň atd.)
  - iii. čerstvý – *nový, nově vyrobený*, a tedy *optimální, dobrý* (k jídlu) (AB) (čerstvé ovoce, smetana, mléko atd.)(asi lepší příklad: adjektivum *měkký*, srov. Čermák, F. 2006, Polysémie a kolokace: případ adjektiva *měkký*. In Čermák, F. - Šulc, M. (eds.), *Kolokace*, Lidové noviny, Praha, ss. 56-75)

Polysémie a „referenční sémantika“ G. Kleibera (1994; 1999):

- *polysémie* se stává hlavním problémem sémantiky prototypu – v poslední době i pro generativisticky orientované teorie (Pustejovsky 1995 – viz 6. Generativní lingvistika)
- „*Referenční sémantika*“ je Kleiberovou verzí kognitivní lingvistiky (Kleiber, 1999, s. 11-12). V čem?
  - a) Je obrácena k mimojazykové skutečnosti (proto referenční);
  - b) Jasně rozlišuje mezi ne-jazykovou kategorizací a jazykovou strukturací (tj. předpokládá *jazykový význam jakožto konvenční*);
  - c) Ukazuje, kde aktuální konceptualizace vstupuje do sémantiky (vs. Lakoffovo extrémní „konceptualistické“ pojetí jazyka):

Ad c) *Princip integrované metonymie*

„Un prédicat (...) peut être dit vrai d’une entité individuelle ou d’un ensemble d’individus sans que nécessairement toutes les parties ou tous les membres satisfassent à ce prédicat. Une «partie» d’un référent singulier ou collectif permet (...) une assertion sur le

réfèrent tout entier (dans sa globalité), grâce à ce que nous avons appelé le *principe de métonymie intégrée*:

Certaines caractéristiques de certaines parties peuvent caractériser le tout

Ce qui autorise le passage de la partie au tout, c'est que les caractéristiques concernées soient d'une manière ou d'une autre également saillantes ou valides pour le tout.“

(s. 99)

- *un gros roman / un roman épais / un roman de 300 pages / un roman avec de nombreuses illustrations*
- *tlustý / třísetstránkový / ilustrovaný román*
- *un grosso romanzo / un romanzo di uno spessore notevole, un romanzo di 300 pagine / un romanzo illustrato*
- *? un roman rouge / déchiré / sale*
- *? červený, modrý atd. / roztrhaný / ušpiněný román*
- *? un romanzo azzurro / strappato / sporco*

(s. 100)

„ ... si un prédicat «physique» porte sur roman, il faut, pour qu'il soit accepté, que, conformément à notre principe de métonymie intégrée, il soit valide pour ou rejaillisse également sur le tout, c'est-à-dire également sur la partie textuelle propre d'un roman. (...) S'il n'en va pas ainsi avec *rouge, sale et déchiré*, c'est parce que le fait que la couverture soit rouge ou que des pages (ou encore la couverture) soient sales ou déchirées n'a pas de répercussion sur le contenu abstrait, le texte.“

(s. 100-101)

1. Je suis (garé) sur la place / sono (parcheggiato) sulla piazza / jsem (parkuju) na náměstí
2. a) Je suis dans l'annuaire de téléphone / sono nell'elenco telefonico / jsem v seznamu
b) Picasso est au Louvre / Picasso è al Louvre / Picasso je v Louvru
c) George Sand est sur l'étagère de gauche / Elsa Morante è sullo scaffale di destra / Božena Němcová je v horní poličce nalevo
d) Paul a été heurté à l'aile par un camion / Paolo è stato tamponato da un camion / Pavla naboural z boku kamion
e) Alain Prost perd de l'huile / Schumacher sta perdendo olio / Schumacherovi uniká olej
f) Maman, je suis sur la liste (des reçus au baccalauréat) / Mamma, sono sulla lista (dei promossi) / Mami, jsem na seznamu (přijatých)
g) Mammouth est aussi à Strasbourg / UPIM è anche a Udine / Albert je taky v Mostě
h) Marie se reboutonne / Maria si sta abbottonando / Marie se zapíná (se šněruje, se zavazuje atd.)
3. Paul est bronzé / Paolo è abbronzato / Pavel je opálený
4. Marie est maquillée / Maria è truccata / Marie je namalovaná/ ... ? Marie je ?nalakovaná/ostříhaná/?ostříhaná (nehty)/atd.
5. Paul est voûté / Paolo è curvo (di spalle) / Pavel je ohnutý